

**BEKAPCSOLÓDÁS A VILÁGGAZDASÁGBA: VÁLTOZÁS AZ
OSZMÁN BIRODALOM STRUKTÚRÁJÁBAN (1750–1839)**

(Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839. Économies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe – début du XXe siècle). Ed. Jean-Louis Bacqué-Grammot – Paul Dumont. Paris, 1983, 335–354.)

Ez a tanulmány két, már ismertetett közleményt követ. Közülük az első 1977-ben, a török társadalom- és gazdaságtörténettel 1071-től 1920-ig foglalkozó első nemzetközi kongresszuson hangzott el, (Wallerstein, 1980) és azt az általános kérdést vetette fel, hogy hogyan fogalmazhatnánk meg az oszmán birodalom világgazdasági rendszerbe való betagozódásának koncepcióját, valamint hogyan határozhatnánk meg annak időpontját. A másik közlemény a Nemzetközi Turkológiai Konferenciára készült 1979-ben (Wallerstein, Decdeli és Kasaba, 1979) és kifejezetten a bekapcsolódást tartva szem előtt, az oszmán történelem 16–20. századig tartó szakaszával foglalkozott. A jelen tanulmány megpróbál részletesebb analízist adni a bekapcsolódás konkrét megvalósulásáról, amely a körülbelül 1750–1839-ig tartó periódusban ment végbe.

Az előzetes vita a következő feltevésekre alapult:

1. A 16. század óta létezik az a társadalmi munkamegosztás, melyet kapitalista világgazdaságnak nevezhetünk.
2. A kapitalista világgazdaság működésének belső folyamatai megkövetelik, hogy határainak kiterjedését korszakonként megvizsgáljuk.
3. Európai alapokról kiindulva, a kapitalista világgazdaság, határait tekintve valóban állandóan terjeszkedett, míg végül „magábaolvasztotta” a föld egész területét (és természetesen az oszmán birodalmat is).

A beolvasás együttjár az illető terület termelő-folyamatainak és politikai rendszerének újrastrukturálódásával, miáltal a bekapcsolt terület a kapitalista világgazdaság munkamegosztásának integrált résztvevője, valamint az államok közötti rendszer működő eleme lesz. Az ezzel együttjáró változások alapvetőek. Természetesen, az adott terület bekapcsolódáshoz szükséges feltételeit az a rendszer hívatott kialakítani, mely a régióban előzetesen már uralomra jutott. Történetileg az egybekapcsoló-

dott területek sokféle változatot alkotnak, aszerint, hogy az előzetesen hatalmon lévő uralkodórendszerek mekkora tényleges politikai erővel bírtak. Volt olyan szélsőséges eset, mikor a térségben ilyen politikai entitás egyáltalán nem létezett. Ez történt pl. az Antillákon a 17. században, amikor az bekapcsolódott a világgazdaságba. A másik szélsőség, mikor hatalmas, bürokratizált világbirodalomról van szó. Az oszmán birodalom jó példa erre a végletre.

Úgy gondoljuk, az oszmán birodalom számára a bekapcsolódás együttjárt az államgépezet irányítótevékenységének viszonylagos csökkenésével a termelés, az áru- és tőke-forgalom, valamint az erőszak-szervezet felett, másrészt azzal, hogy az államközi rendszer nyomására hatékony fegyverkezésbe kezdett. E folyamatok következményeként a munka-ellenőrzés új formái jelentek meg, melynek célja a bővülő, specializált termelés, és a nagyobb többlet elérése volt. Visszahatásként viszont csökkent a közvetlen termelők tiszta jövedelme az oszmán uralkodó-osztály és a világgazdaság többi részén található kapitalista elemek javára.

A változások arányát kiemelendő, először összehasonlítjuk a bekapcsolódás utáni periódust az azt megelőző időszakokkal, majd nyomon követjük a betagozódás tényleges folyamatát 1750 és 1839 között, a már említett tényezők alapján. Fel fogjuk tenni azt a kérdést is, vajon az összekapcsolódás miért csak az 1750-es években, és nem előbb történt meg?

A BEKAPCSOLÓDÁS UTÁNI ÉS ELŐTTI HELYZET ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Az oszmán birodalom történelme folyamán a gazdaság és a diplomácia minden terén kapcsolatba lépett Európával. A 18. század második felében a kapcsolatok tartalmában, jellegében és horderejében döntő változások történtek. Egyrészt az oszmán export jelentős hányada kezdett mezőgazdasági terményeket tartalmazni, (gyapotot, kukoricát, dohányt), másrésztől új import-cikkek léptek be az oszmán piacra, addig nem látott mennyiségben (indigó, kávé, cukor, acél, fémek és ruházati cikkek). (Karpat, 1977, 246.) Az előzetes fejlődés szükségessé tette a föld extenzív kihasználását, ami a mezőgazdaságban fennálló kapcsolatok átszerveződéséhez vezetett, s egyben aláásta a birodalom házi-iparát. (Sarç, 1966, 49.) A következő években az ország különféle részei és a világgazdaság között fennálló kereskedelmi kapcsolatok állandó iram-

ban nőni kezdtek: 1783-ban az oszmánokkal folytatott európai kereskedelem 4,4 millió £-t tett ki.

A francia forradalom és a napoleoni háborúk pénzügyileg megtörték a Mediterráneummal folytatott üzleti viszonyt. 1829-ben a Franciaországgal és az Egyesült Királysággal fennálló kereskedelem 2,6 millió £-ra esett vissza.

A fejlődés azonban még ez után is egyenletes, 1845-ben, az említett két országgal az összevont érték elérte a 12,2 millió £-t. 1876-ra a teljes oszmán külkereskedelem 54 millió £-ra becsült. Ennyi nyereséget jegyeztek fel annak ellenére, hogy területet veszítettek Európában, s kiesett Egyiptom is. 1876-ban az ár-szint nem tért el jelentősen az 1829-estől. (Issawi, 1966, 30.) A birodalom és Európa között állandóan szélesedő kereskedelmi kapcsolatokat két fejlemény támasztotta alá a késő 19. században. Az első, az oszmán állam növekvő adóssága (1856-tól), a másik az európai tőke extenzív bekapcsolódása az anatóliai vasút-építésbe. A felhalmozódott adósságok miatt 1876-ban az oszmán birodalmat kötelezték, hogy beleegyezését adja: a hitelt nyújtó országok a birodalmi kincstár jelentős részét kezelhetik. E célból megalapították az Államadóssági Igazgatóságot, mely fokozatosan kiterjesztette ellenőrző-tevékenységének hatáskörét, miáltal az oszmán államot korlátozta abban, hogy pénzügyeiben önállóan döntsön. A vasút másrésről túlságosan Nyugat-Anatóliára koncentrálódott annak érdekében, hogy összekösse a háor-szágot olyan fontos kikötőkkel, mint Izmir és Isztambul. Idézhetünk még, a birodalom és a világgazdasági rendszer között fokozódó kapcsolatok néhány formálisabb, diplomáciai és politikai eleméből: az 1839-es Gülhane Rendelet már az oszmán hivatalnokszervezet betagolódás-ellenességének végét jelzi. Ebben a dokumentumban a szultán kijelentette, hogy országában személyes kötelezettséget vállal a személyi tulajdon védelmére, és elismerte a külföldi állampolgárok, valamint a birodalom nem-muszlim elemeinek birtokláshoz való jogát. A rendelet legfontosabb cikkelye kimondta, hogy az oszmán jogrendszerben minden állampolgár nemzetiség- és vallásra való tekintet nélkül egyenlő.

E fontos iratot még egy sor határozat, jogszabály és bírósági rendelet követt, melynek mindegyike a Gülhane Rendeletben kimondott elveket biztosította, illetve erősítette. Az európai hatalmak nemcsak nagy figyelmet szenteltek, de aktívan bátorították is az átszervezések végrehajtását (Cunningham, 1968.). A 19. század folyamán az oszmán állam minden nagyobb európai fővárosban, illetve kereskedelmi központ-

ban képviselőhöz jutott. Nagykövete volt Bécsben, rendkívüli követei és meghatalmazott miniszterei Párizsban, Athénban, Londonban, Berlinben és Szentpétervárott; követségi ügyvivője Brüsszelben, főkonzulja Triesztben, Antwerpenben, Párizsban, Marseilles-ben, Londonban, Korfun, Lisszabonban és Genovában. (Michelsen, 1854, 172.) Isztambulban, a birodalom utolsó éveiben a külföldi követségek mindvégig nagyon aktívan tevékenykedtek. A 19. század folyamán különösen a francia, brit, porosz, osztrák–magyar és orosz képviselő játszott befolyásos szerepet az oszmán politikában. Bár az európai hatalmak egymás rovására konfliktust teremtő igényeket támasztottak az oszmán területeken, elvben mégis együttműködtek a birodalom „integritásának” megőrzése érdekében. Ha a „keleti kérdés” irodalmát olvassuk, az a benyomásunk támadhat, hogy a 19. század folyamán a császárság fenyegetően közeli összeomlás szélén állt. Ennek ellenére az újabban felbukkant dokumentumok szerint a birodalom gazdaságilag sokkal egészségesebb alapokon állt, mint azt régebben feltételezték. (Eldem, 1970.) A gazdasági szférának ekkor megjelent fejlődése még mindig a világgazdaságba való bekapcsolódásból származó feltételek eredménye volt.

A császárság határainak kiterjedését a balkáni szeptatista mozgalmak kezdték veszélyeztetni. 1750–1815 között az európai kereslet megnövekedett a Balkánon található nyersanyagok iránt (gyapot, kukorica, hús, bőr, viasz, selyem, gyapjú, dohány, épületfa), ami a terület érdekviszonyainak átrétegződéséhez vezetett. A helybéli előkelők egyre növekvő hatalma, a csiflik-ek kialakulása, a többségében keresztény kereskedők (akik az Európával történő üzleti kapcsolatok tehető és befolyásos lebonyolítói) megjelenése, a Balkánon új felhalmozó-központok kialakulását hozta. Az utolsóként említett külföldi üzletemberek közös ellenszenvet éreztek az Isztambulból kiküldött hivatalnokok által alkalmazott állami előírások iránt. (Jelavich, 1977, 11.). A túl magas állami adók miatt a parasztság elégedetlensége széles körben terjedt. Ilyen háttér mellett a helyi vezetők sikeresen mozgósíthatták a nacionalizmus zászlója alatt, főleg a keresztény földművelőket. Az oszmán fennhatóság ellen az első szerb felkelés 1804-ben kezdődött. Eredményképpen 1806-ban létrejött a „korlátozott szerb autonómia”, bár ezt az engedményt később, 1813-ban visszavonták.

Az első szerb megmozdulást követően a balkáni nacionalista törekvések jelentősen felgyorsultak, sőt számottevő eredményeket értek el. 1826–78 között a Balkánon öt független állam alakult: Szerbia (1829),

Görögország (1826–30), Románia (1859), Montenegró (1878), Bulgária (1878–86). (Jelavich, 1965. 47–57.)

A késő 18., kora 19. század egy másik fontos fejleménye Muhammad Ali fellépése, mint Egyiptom erőskezű, s lényegében önálló uralkodója. Az oszmán történelem klasszikus korszakában Egyiptom fontos szerepet játszott, egyrészt mint a birodalmi városok „éléstára”, másrészt mint az Európát Ázsiával összekötő kereskedelem fontos átmenőterülete. Ennek a tranzit-kereskedelemnek az egyik fő cikke a kávé volt, amit Jemenben termesztettek, innen Egyiptomba szállítottak, majd hajón vittek tovább Európába. Mikor Európa már a nyugat-indiai ültetvényekről elégitette ki kávé-igényét, a középkeleti üzlet lehanyaglott. 1786–89-re a francia kávé-exportnak 21 %-át szállította a Levante. Ez még nagyobb hiányt idézett elő az oszmán állam-bevételekben. (Richards, 1977, 7–9.). Napóleon kísérletet tett arra, hogy járható útvonalat nyisson a Távol-Kelet felé, ezért elfoglalta Egyiptomot – s egyben lerombolta azt, ami az oszmán közigazgatásból még megmaradt. Mikor 1803-ban a franciák kivonultak Egyiptomból, az ország az egymással civakodó mameluk bégekre maradt, akik egymás rovására próbáltak uralkodni. Muhammad Ali (aki eredetileg azért jött a Balkánról, hogy Napóleon ellen harcoljon), első sikereit 1805-ben, a mamelukok legyőzésével aratta. Ekkor Egyiptom kormányzójává nevezték ki.

Hivatalviselésének első időszakában Muhammad Ali lojális maradt a portához. Ugyanakkor megerősítette hadseregét, valamint mélyreható katonai, adminisztratív és gazdasági átszervezést hajtott végre. Ebben a korszakban lett fontos export-cikké a gyapot, s ez alapvető módosulást hozott a munka-irányítás formájában épp úgy, mint az egyiptomi gazdasági alapokban. (Richards, 1977, 9.) A változások lehetővé tették, hogy Muhammad Ali olyan hatalmi bázist hozzon létre, mely az oszmán centrumtól független irányítás lehetőségét ígérte számára. Sőt, éppen a szultánnak kellett Ali segítségét kérnie a görög felkelés ellen, 1829-ben. A következő években Muhammad Ali több ízben is kihívta maga ellen a császárságot. Támadása Szíria (1832), majd hadjárata az oszmán had ellen, figyelemreméltó zűrzavart okozott a portán éppen úgy, mint Európában. Végül 1841-ben, a porta csak európai segítséggel tudta megállítani. Leszármazottai azonban egészen 1956-ig uralkodtak Egyiptomban. (Holt, 1966. 2. fejezet, 175–192.)

*AZ OSMÁN BIRODALOM BEKAPCSOLÓDÁSA A
VILÁGGAZDASÁGI RENDSZERBE
A KÖZPONTI ÁLLAM-APPARÁTUS VISSZASZORÍTÁSA*

A termelőeszközök állami ellenőrzése

Az oszmán birodalomban a legfőbb termelőtevékenységet a mezőgazdaságban és a városi kézműiparban folytatták. A klasszikus korszak folyamán a centralizált hivatalnokszerkezet szigorú felügyeletet gyakorolt e két szférában. A mezőgazdaságban az irányítást a timár-rendszeren keresztül tudták megvalósítani, a városi kézművesek ellenőrzését pedig az oszmán céh-rendszeren keresztül tudták megvalósítani.

A timár a kincstári birtokokból került ki, mivel az oszmán területekből a legtöbb megművelhető föld állami tulajdonnak minősült (miri). 1528-ban a miri földek az összes föld 87 %-át tették ki. (Inalcik, 1973, 110 – McGowan, 1978, 120.). Ha az oszmánok új területet kebeleztek be, országos felméréseket készítettek, összeírták az új földeket, a megművelés módját, jövedelmezőségét, és az ottlakókat. Ezek a jegyzékek, a timárlajstromok, már a 15. századtól nyomomonkövethetők. Az újonnan megszerzett földeket ezután felosztották, majd szétadományozták olyan személyeknek, akik különösen a háborúk idején kimagasló szolgálatot tettek a kormánynak. Az ilyen úton birtokhoz jutott emberek haszonbérbe adták a földjüket a parasztnak, vagyis a közvetlen megművelőhöz juttatták. A timár-ral rendelkezők (szpáhik) legfőbb kötelessége a föld megművelésének biztosítása volt. Ha e feltételeknek nem tettek eleget, az állam megfoszthatta birtokától. A szpáhi kötelessége volt még az adók beszedése a parasztoktól – egyrészt saját háztartása, másrészt a központi bürokrataszerkezet részére. A timár-birtok mérete, és a belőle származó jövedelem nagysága igen széles határok között mozgott. Hogy elkerüljék a lokális hatalom kialakítására alapot nyújtó hatalmas timárok (hász, ziámet) kialakulását, a nagyobb méretűeket kisebb birtokokra aprózták fel. Így meg tudták akadályozni a föld magánkézben való koncentrációját.

A klasszikus idők során a timár-birtokosok a centralizált állam helyi képviselőiként léptek fel. A rendszer integritásának fenntartására megbízható kapcsolatnak kellett fennállnia az államhatalom és a helyi hatalmasság között. A központi bürokrataszerkezet ezt az összeköttetést más többlet-mechanizmusokkal is megerősítette. A vallással kapcsolatos ügyek

bíráját (kádi) és az adó-ellenőrt (defterdár) közvetlenül a központi hivatal nevezte ki minden egyes provinciába. Ők terjesztették ki a „szultán fennhatóságát” és tevékenységükkel nem a helyi hivataloknak, hanem egyenesen a palotának voltak felelősek.

A defterdár végezte a közvetlenül császári kincstárba fizetendő különleges adók begyűjtését is. A kádinak az egész birodalomban érvényes, írásba foglalt törvények szabta határok közt kellett működni (Inalcik, 1975). Minden egyes tartománynak részletes törvény-gyűjteménye volt (*kanunname*), de ezeknek egyezniük kellett a császári *kánun*-ban lefektetett jogi elvekkel. A helyi jog pontos útmutatást adott a földkoncentrációról, a timárok jövedelméről, az örökítés korlátairól, valamint a parasztok felett gyakorolható pénzügyi és rendőri hatalom határaitól (McGowan, 1978. 131–132). Harmincévenként körültekintő kincstári felméréseket végeztek, hogy kiszámíthassák a föld értékének emelkedését, illetve csökkenését, s így a szükséges helyreigazításokat megtehessek (Barkan, 1970).

Az Oszmán Birodalomban a számtalanféle kézműves és iparos mind céhbe szerveződve dolgozott. E rendszer segítségével végezte az állam a kézművesek tevékenységének ellenőrzését. Anatóliában és a Közel-Kéleten már az oszmán megszállás előtt voltak céhek. Erős kapcsolatot tartottak néhány iszlám szektával, ami a céh-szervezetnek szigorúan zárt, konzervatív, hierarchikus jelleget kölcsönzött (Taeschner, 1960, 1965, – Lewis, 1937). E régiókban a hódítók egyszerűen meghagyták a már meglévő szervezeteket.

A Balkánon hasonló – bár világiasabb alapokon nyugvó – céhszervezetet vezettek be. Ezek az oszmán érdekvédelmi csoportok kevés tagból álltak, s különösen specializálódtak voltak (Baer, 1970, 33). Minden egyes céhnek vezetője (kethüda) volt. Feladata az állam és a tagok közötti közvetítés; ő azonban legtöbbször inkább a kormányzat képviselőjeként, mint a céh szóvivőjeként lépett fel. Az állam direkt módon beavatkozott a céh ügyeibe, hogy biztosítsa az adót és megakadályozza a magán-vagyon felhalmozását. Részletesen megsabta és ellenőrizték a termékek minőségét, súlyát, valamint a céh-szabályokat. Az árakat és a béreket (narh) a központi kormányzat rögzítette. A hivatalok gondoskodtak a megfelelő nyersanyag biztosításáról. Az állam ezért időnként munkát és más szolgáltatásokat követelt a céhektől (Baer, 1970. – Inalcik, 1973. 153).

A 17. századtól kezdődően azt láthatjuk, hogy fokozatosan eltűn-

nek azok a rendszabályok, melyek nagyban segítették a termelő-tevékenység állami irányítását. Először is: megállt a birodalom területi expanziója, sőt később, a 17. század folyamán még vissza is szorult. A timár-rendszerben ez nagy robbanást idézett elő, mivel a föld-használat ilyen rendszerében előfeltétel, hogy új, felosztható területek álljanak rendelkezésre. A klasszikus szisztéma szerint a szpáhi földjét nem vehették vissza, bérletét nem változtathatták meg önkényesen, csak akkor, ha a szpáhi a rá háruló feladatokat nem teljesítette. Másodszer: az oszmán piacokat előzőnlő ezüst és arany árforradalmat idézett elő, s ez negatív hatással volt a császári jövedelmekre. Harmadszer: a 17–18. századi hosszú, költséges és jobbra eredménytelen háborúk az állam pénzügyi helyzetét még bizonytalanabbá tették. Ezek a háborúk nagy népességcsökkenést is okoztak, mely együttjárt az általános elszegényedéssel, és a vidék rendezetlenné válásával. Végül pedig: óriási kincstári hiányt jelentett az, hogy a kereskedelmi útvonalak a Mediterránúmról az Atlanti zónára kerültek át (Barkan, 1975. – Parry, 1967, 156–181. – Bodman, 1963, 16 – Stoianovich, 1960, 251).

Míndezek a tényezők a császári kincstár komoly pénzügyi nehézségeiben kulminálódtak. A központi hivatalok úgy próbáltak meg javítani a helyzeten, hogy új adókat vezettek be, valamint új módszereket alkalmaztak a régi adók beszedésére. Az új terhek alapvetően a közvetlen termelő további elnyomorodásához vezettek – erről később még szólni fogunk. Az állam számára a földdel való rendelkezés biztosítására a leghatásosabb új módszernek az adóbérllet (iltizam) mutatkozott.

Az adóbérllet kezdetben a császári háztartás számára lefoglalt területekre korlátozódott. Később kiterjedt a miri földekre is. A 18. században az iltizamok időtartamát fokozatosan emelték, mely így már az örökösökre is érvényes lett, s azt eredményezte, hogy az adóbérlők (mültezimek) a földre vonatkozó összes, magánszemélyre alkalmazható jogot magukénak tudhattak (Inalcik, n. d. 21). Ugyanekkor feladták a kincstári felmérések és timár-jegyzékek készítését, végül a 18. századra néhány, addig közvetlenül az államnak járó adót beolvasztottak az iltizam-ba, mely így a mültezimek rendelkezésére állt.

Ezek az átalakulások elősegítették a föld magánkézben való koncentrációját és lehetővé tették a termelés világi piacra történő átállítását. Ennek összefüggéseit jól megvilágítja a nagy mezőgazdasági üzemek (csiftlik) kialakulásának példája. A balkáni terület a császári metropoliszokhoz (különösen Isztambulhoz) való közelsége miatt döntő fontossá-

gú volt e centrumok élelmiszer-ellátásában (Stoianovich, 1960, 238; McGowan, 1978, 23). Ebben a térségben a csiftlikek már korán, az 1600-as években fejlődésnek indultak. Kezdetben kisméretűek, s főleg a Fekete-tenger nyugati, és az Égei-tenger északi partján helyezkedtek el. E régió az oszmán birodalom kizárólagos ellenőrzése alatt maradt egészen a 18. század második feléig (McGowan, 1978, 153).

Az itt található uradalmak felvirágzása az oszmán hivatali apparátus pénzgazdasági újításainak volt köszönhető, s a 17. század folyamán ez a gépezet még elég erős, hogy felügyelhesen a dominiumok rendszerére és orientációjára. A 18. század első éveitől kezdve változik csak meg a helyzet. Először is a műltezimek kihasználták a bürokrácia kiskapuit, hogy az iltizam földekből származó hasznot megemelhessék. Továbbá zsoldos-egységeket kezdtek alkalmazni, hogy a földek ellenőrzését megkaparintsák a kincstártól. A 18. század végére a hatalmas méretű csiftlikek kitolódtak egészen nyugatra, hogy aztán a Duna mentén koncentráldjanak. Az új séma azt sugallja, hogy az orientáció már nem is annyira a nagyvárosok, mint inkább a születő világ gazdaság metropoliszai felé történt (McGowan, 1978, 157). A Balkánon lévő csiftlikek fejlődésével új termények jelennek meg: a kukorica és a gyapot. A 18. század végére az oszmán birodalomban az exportra termesztett gyapot majdnem egésze a csiftlik-ekből származott (Stoianovich, 1953, 403).

A 17. századtól kezdve számos tényező közrejátszása az oszmán céhek szervezetének és tevékenységének hanyatlását eredményezte. A hosszú háborúk és a természeti csapások is hozzájárultak a gazdasági kimerüléshez. A munkanélküliség komoly problémát okozott, a helyi piacok rendkívüli gyorsasággal beszűkültek. Következésképpen a céhek felépítése és integritása sérülékennyé vált. A nehézségeket súlyosbította, hogy a céhek működése felett örökös állami felügyelet fokozatosan eltűnt. A különféle, gyakorlati irányítással kapcsolatos posztokat kiárúsították. Hovatovább, még a katonáskodó osztály elemei is beléptek a céhekbe. Jóformán lehetetlenné vált a közjárandóságok beszedése (Inalcik, 1973, 159). A 18. és a kora 19. század folyamán a helyi céheket tehát teljesen védtelenül hagyták az európai árucikkek támasztotta nyomasztó versenyben (Gibb és Bowen, 1963, 296).

Másrésről, mivel sem az áruk termelését, sem az exportot nem tudták hatékonyan ellenőrizni, néhány cég azt a maradék lehetőséget használta ki, hogy – állami beavatkozás nélkül – újból a belső kereslet ellátására irányítsa tevékenységét. Így hát az eredetileg igen szétaprózott

oszmán cég-szerkezet helyére néhány – a többiek rovására – folyamatosan növekedő szervezet lépett: ilyen volt például a pamut-szövés Anatóliában, a gyapjú Szalonikiben, vagy a selyem Burszában (Inalcik, 1973, 160 – Braudel, 1979). Néhány iparág – főleg a nagyvárosokban – hamar kinőtte a céhek kereteit, s a korlátozás nélküli termelés tendenciáit követte (Issawi, 1977, 160).

A forgalmi-eszközök állami irányítása

Az oszmán birodalom klasszikus korszakában a kereskedelmi tevékenység céheken belül szerveződött. Az állami felügyelet az üzleti vállalkozások felett aprólékosabb és egyben fejlettebb is volt, mint a kézműves-iparban. A Hisba rendszabályok alkották az ellenőrzés elvének alapjait. Ezek a rendelkezések előírásokat tartalmaztak a piacokról, ahol a céhek egy adott körzetben árusíthatnak, a minőségről, mennyiségről, a haszon mértékéről, valamint listát adtak azokról az árukról, melyek előállítására a céhek specializálódhattak, stb. (Inalcik 1965, 104–106 – 1973, 154).

A Hisba szabályzat segítségével biztosított volt az áruforgalomból származó állami bevétel. A nehezen beszerezhető nyersanyagokat „fejadagokban” osztották szét a piacok között. Emellett hatékonyan akadályozták az áru-felhalmozást, és a haszonszerzést, mivel az a kereskedő magán-felhalmozásához vezetett volna. Elvileg a Hisba csak a helyi, rövidtávú kereskedelemre vonatkozott. A hosszútávú, térségek közötti, valamint a külkereskedelemmel foglalkozó üzletemberek kiváltságos helyzetben voltak, ami az oszmán birodalom külkereskedelmi politikájából következett, ahol a hangsúlyt inkább az importra, mint az exportra helyezték. E politika célja a császári központok sokféle, bőséges áruval való ellátásának biztosítása volt (Inalcik, 1973, 161). Az irányelvek megvalósulása, különösen a határ-területeken az állami ellenőrzéstől függött, ugyanis a belső- és a tranzit-kereskedelem útvonalainak biztonságáról a kormányzat csapatai gondoskodtak (Inalcik, 1965, 106 – Islamoğlu és Keyder, 1977, 39–44). A legfőbb tranzit-utak mentén a szállások, raktárak és más efféle szolgáltatóhelyek építését és fenntartását szintén az állam végezte.

Klasszikus korszakában az oszmán birodalom önellátó volt élelmszer és más elsőrendűen fontos szükségletek tekintetében. Külkereskedelme főleg luxus-cikkekre irányult (Issawi, 1977, Inalcik, 1973, Stoianovich,

1960, 238). Az áruforgalom állami felügyeletének egy másik fontos eleme a forgalom közvetítő-eszköze, vagyis a valuta volt. Mind az arany és az ezüst-árfolyam használatos volt, bár az utóbbi jobban elterjedt. Más fémekkel, ólommal, rézzel, vassal, higannyal együtt, az arany- és ezüst-készlet is elegendőnek bizonyult a klasszikus korszakban (Issawi, 1977, 158–159). A bányákat a császárság birtokolta, s aknáztta ki. Az exporttevékenység lehatárolt természete miatt az ezüst-ellátás mégis bizonytalannak mutatkozott. Következésképpen a pénzhasználat is korlátozottabb volt – az adókat legtöbbször terményben fizették. Ami olyan feladatot rótt az államra, amelyet csak a klasszikus korszak oszmán világbirodalmának hatalmas központi apparátusa tudott megoldani. Az, hogy a császári bevételek legfőbb forrásává az elterjedő iltizam-ok lettek, szükségessé tette a keményvaluta bevezetését. A pénzkölcsönzés egyre népszerűbbé vált – s a hivatalsszervezet több tagja lett adóssá. Következésképpen, azok a tehető emberek (legtöbbször kereskedők), akiknek módjában állt kölcsönöket adni, illetve adóberletbe pénzt fektetni, egyre inkább felemelkedtek (Inalcik, 1969, 138).

A csiftlikek rendszerében megjelent területi eltolódás a Balkánon tovább gyengítette a kormányzat pozícióját a forgalom ellenőrzésében.¹ Körülbelül ugyanebben az időszakban a tengerszorosok, és a Fekete-tenger kereskedelme megnyílt a külföldi hajók előtt. Így a Fekete-tenger környékén és az Égei-tenger nyugati partjai mentén lévő csiftlikek is megnyíltak a behatóló külföldi üzletemberek számára (McGowan, 1978, 181. – Stoianovich, 1953, 405). Mindezek a 18. századra meginduló folyamatok módosították a 16. századra, az ipar és a kereskedelem között kialakult egyensúlyt, az utóbbi javára. Az ipar-védelem hiánya a nyugati fellendüléssel kapcsolódva arra kényszerítette az oszmán tartományokat, hogy Európa nyersanyagbázisa és manufaktúra-termékeinek felvevői legyenek (Stoianovich, 1960, 259 – Inalcik, 1973, 51). A megvesztegetett vámtisztviselők szemet hűnytak, sőt segítették a törvények szerint tiltott gabona-exportot. A 18. század második felében például külföldön adta el Macedónia és Thesszália gabonájának 40 %-át és gyapottermésének felét. 1720 és 1800 között Macedónia gyapot és gyapjú-hozama megháromszorozódott, amit aztán Ausztria, Svájc, Szászország, Poroszország, Franciaország és Olaszország új textilgyáraiba szállítottak (Stoianovich, 1960, 259).

A Levantei gyaptra irányuló francia kereslet például a következőképpen fejlődött: (McGowan, 1978, 66)

Nyers gyapot:	1701–02	1750–54	1786–89
Közép-Szíria (Seide, Tripolisz, Akra)	95	1134	69
Aleppó (Iszkenderunon át)	10	15	71
Ciprus	41	15	412
Szmirna	22	1621	6923
Konstantinápoly	12	800	235
Szaloniki	30	908	2136
Totál	225	3760	9853
Pamutszál	1303	1924	2939

Az európai országok erősen ragaszkodtak a régebben szerzett privilégiumukhoz, hogy ezzel is biztosítsák a nyersanyagok zavartalan odaáramlását. A birodalomban lévő képviselőik védelmére kiváltságokat szereztek volna tovább növelni – ennek érdekében politikai nyomást gyakoroltak a portára (Shaw, 1971, 177 – Stoianovich, 1960, 272).

Az egymásrahatások és átalakulások nem korlátozódtak csupán a balkáni tartományokra. Elég bizonyítékunk van, mely azt sugallja, hasonló folyamatok történtek a birodalom többi részén is. Például a 18. század második felében, Egyiptomban megjelenő nagy gyapot-termelő birtokok jelzik, hogy a tartomány a kapitalista világgazdaság felé orientálódik (Richards, 1977, 9 – Chevalier, 1968). Sőt, előbb, mint a 18. század közepe, „a három legnagyobb hasznot hozó mezőgazdasági kultúra – a cukornád, indigó és rizs – mely már bizonyos szintű tőkés szerveződést kíván, jelen van Egyiptomban.” A 18. század végére az európai kereskedők már ki is szorították a helyi üzletembereket az arab területek közraktáraiból (Gibb és Bowen, 1963, 312). Egy másik tényező, mely akadályozta az árucikkek külső és belső forgalmának felügyeletét, az oszmán állam képtelensége volt arra, hogy megfékezze a lázadó zsoldos csapatokat. Anatóliában a szekbánok, a Balkánon a hajdúk, a Közel-Kele-

ten pedig a beduinok gyakran támadták meg és fosztották ki a karavánokat. A 18. századra az oszmán területeken a kereskedelmi tevékenység elég kockázatos vállalkozásnak ígérkezett.

Az államilag irányított erőszak-szervezet

Az oszmán hadsereg két legfontosabb elemét a janicsárok és a timárlí szpáhik alkották.

a) Janicsárok: a seregnek ez a része a devsirme rendszeren keresztül kapta utánpótlását. A keresztény területek meghódításakor egy csomó csecsemőt válogattak ki, s hoztak Isztambulba, hogy a katonai iskolákban és más oszmán intézményekben harcosokat neveljenek belőlük. A képzés befejeztével a janicsárok a sereg állandó tagjává lettek. A szultán rabszolgáinak (kapikulu) tartották őket. Ez a rendkívül jól fegyelmezett, összefogott csapat Isztambulban tartózkodott. Innen csak pár ezredet küldtek ki a stratégiailag fontos városokba.

b) Timárlí szpáhik: minden timárral rendelkező személy egyben lovas-szolgálatot teljesített. Amellett, hogy irányította földjének művelés alatt tartását, köteles volt a hadjáratok idején bizonyos számú katonát, lovat és más hadi felszerelést vinni magával a harctérre. Hadi kötelezettségeinek mértéke földjének nagyságától függött. A fegyvergyártás kizárólagos állami minopólium volt.

Az oszmán hadsereg klasszikus szervezete elsőrendű szerepet töltött be a birodalom központi hivatalainak fenntartásában. Békeidőben a készenlétben álló had viszonylag kicsi volt – ilyenkor csak az állami irányítás alatt álló janicsárok alkották. Háború esetén azonban – a timár rendszerre alapozva – hatalmas sereget tudtak nagyon rövid időn belül összehívni. 1475-ben például 44 ezer timarli-szpáhiból és 6 ezer janicsárból állt az oszmán hadsereg (Inalcik, 1973, 1081). A timár rendszer kizárta annak lehetőségét, hogy a timarli szpáhik, vagy más, magasabb rangú tartományi tisztségviselő felléphessen a központi kormányzat ellen, mivel nem rendelkeztek a felkeléshez szükséges fegyver- és ember-anyaggal (Inalcik, n. d. 5).

A központilag megszervezett oszmán hadsereg a 14. és a 17. század között, több mint három évszázadra, kitűnő támadó-erőnek bizonyult a feudális Európával szemben. A 17. századtól kezdődően, az új haditechnika megjelenésével azonban az egyensúly az európai országok javára

tolódott el. Az oszmán hadszervezet elmaradottsága először az Ausztriával 1593–1606 között folytatott hosszadalmasan elhúzódó háborúban vált láthatóvá. A helyzet javítására a központi kormányzat utasította a tartományi vezetőket, hogy állítsanak ki tűzfegyverekkel ellátott zsoldos csapatokat. Ugyanakkor a janicsárok létszámát 13 ezerről 38 ezer főre emelték – főleg úgy, hogy a sorozás és kiképzés hagyományos időtartamát lerövidítették. Hosszú távon mindkét rendelkezés éppen a rendszer szétesését serkentette hatékonyan. A szekbán csapatoknak nevezett zsoldos egységek főleg elűzött, fiatal munkanélküli parasztokból verbuválódtak. Békeidőben csapatba szerveződve maradtak továbbra is – készen arra, hogy bárkinél, aki csak fizetni tud, szolgálatba álljanak. A helyi potentátok nem tudtak katonai feladataik ellátására szekbán csapatokat bérelni, ahogy azt a 17–18. század folyamán már megtehették. Ha munka nélkül maradtak, a szekbánok portyákat szerveztek a vidéken, vagy törvénytelen jövedelmet zsaroltak ki a lakosságtól (Inalcik, n. d. 3–4). Ebben az időszakban kezdte elveszteni az oszmán állam a fegyvergyártás monopóliumát (u. o. 5.).

A janicsár-sereg létszámnövekedése többféle hatást eredményezett. Hatalmas mennyiségű embert toboroztak, de bérüket a kincstár legtöbbször képtelen volt rendszeresen fizetni. Továbbá az emberek többségének még az alapvető katonai ismereteik sem voltak meg. Ehelyett az iparos-céhekbe kapcsolódtak be, ahol aztán nagyfokú bomlást indítottak meg. A 18. század folyamán, valamint a 19. század elején a palotában és a tartományok politikájában a janicsárok fejlődtek vezető hatalommá. Akkora erővel rendelkeztek, hogy egy nagyobb felkeléskor (1807–9) két szultánt fosztottak meg trónjától (Shaw, 1971, 120). Aleppóban 1807 és 1811 között a helyi Kurasz és a janicsárok szövetsége értelmében – melyet a helyi kormányzó ellen kötöttek – az oszmán állami irányítás nem terjedt túl a várost körülvevő, durván 10 km-es sávon (Bodman, 1963, 8). A birodalomban a mindennek felett álló politikai irányvonalat a fővárosban lévő janicsár fennhatóság, és a tartományokban túlsúlyban lévő helyi erők ellentéte határozta meg. Ebben a kaotikus helyzetben a központi államhatalom nem volt képes megfékezni az egymással versengő erők egyikét sem. Így 1798-ban Franciaország viszonylag könnyen foglalta el Egyiptomot, elzárva az oszmán birodalom központi területét a legfontosabb alapélelmiszer- és nyersanyagellátó helyektől (Richards, 1977, 7). Mikor Szerbiában a haramiavezérek lerázták a kormányzat igáját és megszüntették a szultán fennhatóságát, a szerb lakosok ahelyett,

hogy a fővároshoz fordultak volna segítségért, saját maguk szervezkedtek, s 1806-ban nemcsak a banditákat, de a muszlim lakosságot is kiűzték a szerb tartományból (Stoianovich, 1960, 253 – Shaw, 1971. 263).

Mialatt a janicsárok létszáma állandóan nőtt, a timár-lovasság fokozatosan megszűnt. III. Szelim (1789–1807) uralkodásának idejére a timarli-szpáhi, mint katonai elem nem létezett többé (Shaw, 1971, 120).

Az államilag irányított közigazgatási szervek

A klasszikus oszmán rendszerben a timarli-szpáhiik amellet, hogy földbirtokosok és lovaskatonák voltak, helyi szinten még a központi hatalmat is képviselték. A timárral rendelkezők hierarchikus rendet alkottak; a rangsor csökkenő sorrendben a következőképpen alakult: beglerbég, szandzsákbég, szubasi és szpáhi. Minden egyes lépcsőfok a hierarchián egy adott méretű timár-földdel állt összhangban. Minden rang közvetlenül a központi kormányzattól függött – kivéve a szpáhit, akinek a szandzsákbég szolgáltatott igazságot. A klasszikus rendszerben ezektől a személyektől – mint a központi kormányzat képviselőitől – a lokális rend fenntartását várták el (Inalcik, 1977, 28). A rend biztosítása, az adóbeszedés, a közbiztonság ellen vétők megbüntetése a császári kánunok és a tartományi kanunnamék alapján történt. Az államhatalom úgy biztosította a törvények pontos alkalmazását, hogy a helyi hivatalnokok mellé minden tartományba még két további képviselőt küldött: a kádit (helyi bíró) és a defterdárt (adóellenőr).

Az oszmán kanunokban és kanunnámékban a fő hangsúly a közvetlen termelő (rája) jogainak védelmén volt. Ezért például a paraszt, ha úgy gondolta, a szpáhi megsérti jogaiban, közvetlenül a kádinak nyújtott be panaszt (Inalcik, 1975).

A kormánnyal folytatott ügyekben a városlakókat hagyományosan az ajan-nak nevezett jómódú városi egyének képviselték. A centrum szét-
esésével meggyengült a központi ellenőrzés mind a tartományi tisztségviselők, mind a helyi előkelők (ajanok) felett, akik az adóbérlet rendszerével alapvető hatalomhoz jutottak.

A központi kormányzat ellentmondásos helyzetbe került. Egyrészt: kénytelen volt elismerni a lokálisan befolyásos személyek pozícióját, mivel tőlük függött az adók behajtása, és a szekban csapatok felállítása. Következésképpen a 18. században az ajanok gyakran kaptak állami hi-

vatalt, amivel együttjárt a hivatalhoz tartozó terület összes adójának ellenőrzése is. Másrészt: az ajan túl nagy hatalommal való felruházása nem mindig szolgálta a központ érdekeit. Ezek az emberek hajlamosak voltak kiváltságait saját pozíciójuk további erősítésére használni, sőt gyakran „megfeledeztek” az államnak fizetendő adóról, illetve katonai támogatásról. Elvben eredményesen illeszkedtek be az államhatalom és a nép közé.

AZ OSMÁN ÁLLAM HELYE AZ ÁLLAMKÖZI RENDSZERBEN

A birodalom világgazdaságba történő bekapcsolódásával nyomás nehezedett az oszmán kormányra, hogy az államközi rendszer paraméterei és szabályai szerint működjenek. Hogy felmérhessük a fejlődést, át fogjuk tekinteni azokat a 18. század folyamán megjelent változásokat, melyek az állam természetében történtek, valamint még azokat a kapitulációkat, melyekkel az oszmán állam végülis bekapcsolódott az európai kormányok közé.

A kapitulációk a századok folyamán az oszmán külkereskedelem lényeges részét alkották.² Mint a császárság és az európai államok közötti üzleti kapcsolatokhoz specifikusan hozzátartozó megállapodási forma, a következő feltételeket tartalmazta:

1. A személy és a tulajdon általános biztonsága, mely magában foglalta:
  - a. végrendeleti jogokat; a vallásgyakorlat, temetkezés és viselet szabadságát;
  - b. hajójavítást, biztonsági élelmiszertartalékot, kalóztámadások ellen segítségnyújtást, valamint a *lex naufragii* eltörlését.
2. Területenkívüliség, melybe beletartozott a:
  - a. konzuli igazságszolgáltatás;
  - b. konzulnak járó fizetés és egyéb kiváltságok.
3. A kollektív felelősség eltörlése (Wansbrough, 1971, 1179).

A birodalom virágkorában sok, hasonló szerkezet alapján kidolgozott kapitulációt adtak ki: egy részük liberálisabb, mások éppen szigorúbb feltételeket tartalmaztak, például a különféle szolgáltatások árának csökkentéséről, illetve emeléséről, vagy bizonyos cikkek iparának engedélyezéséről, illetve korlátozásáról, stb. A 13. század előtti egyezményeket az „Oszmán Szultán” általában egyoldalú megállapodásként bocsátotta ki az érdekelt felek számára, a „kölcsonös barátság és jóakarát” biztosíté-

kával. Ennek megfelelően a császár tehát fenntartotta a jogot, hogy egyoldalúan határozhasson, ha a külföldi csoport megsérti a záradékot – aminek értelmében az egyezmény hatályát veszti (Inalcik, 1971, 1179). Minden új uralkodó trónralépésekor újból átvizsgálták a kapitulációkat, majd döntöttek meghosszabbításukról.

A belgrádi (1739) és a kücsük-kajnaradzsi (1774) békék létrejöttével a kapituláció fogalma alapvetően megváltozott. A belgrádi békében Franciaország közvetítésével szerződés jött létre Oroszország és az oszmán birodalom között. Franciaország közreműködéséért cserébe újabb kiváltságokat kapott a portától. A megegyezés legjelentősebb pontjában az oszmán kormány lemondott az „üzletkötés feletti hatalmá”-ról, vagyis arról, hogy egy-egy újabb uralkodás megkezdésekor minden kapitulációt újratárgyalhassanak. A következő években Franciaország vitathatatlan helyzetbe került a levantei kereskedelemben és az oszmán kikötőkből induló hajózásban (Inalcik, 1971, 1185). A belgrádi egyezményt követően 1739 és 1774 között Franciaországon és Oroszországon kívül még számos európai állam jogot szerzett, hogy a Fekete-tenger és a tengerszorosok, valamint a Duna kivételével, saját zászlója alatt hajózhasson és kereskedhessen az oszmán vizeken. Inalcik szavaival: „Minden olyan európai állam, mely a gazdasági fejlettség egy fokát elérte, Levantei Társaságot alapított, s megpróbált kapitulációt szerezni a portától” (Inalcik, 1971, 1185). Isztambul ellátásának biztosítása szempontjából nagyon fontos volt a Fekete-tenger és a tengerszorosok megőrzése az oszmán hajók számára. Ezért a külföldi hajókat hosszú ideig igyekeztek távartartani ezekről a vizekről. Miközben az oszmán vizeken már elismerték a szabad kereskedést, a belgrádi egyezmény különleges kikötése szerint a Fekete-tengeren csak török hajó szállíthatott árut (Hurewitz, 1956, 50).

A kücsük-kajnaradzsi egyezmény hatéves háborút zárt le a császárság és Oroszország között. A megállapodásban a porta elismerte az orosz szerzeményeket a Fekete-tenger északi partvidékén, valamint beleegyezését adta, hogy Oroszország szabadon hajózhathat a birodalom vizein – melyben itt már egyértelműen beletartozott a Fekete-tenger, a szorosok és a Duna (Inalcik, 1971, 1186 – Hurewitz, 1956, 57). Oroszország, mint fekete-tengeri hatalom sértette az európai államok érdekeit a Levantében, mivel már a 16. század óta többször próbálkoztak – sikertelenül – bejáratot szerezni a Fekete-tengerhez. Mikor Oroszország ezt a jogot megkapta, a „legnagyobb kedvezmény” záradéka alapján a többi ország is igényelte ezt az engedélyt. Az akut diplomáciai nyomás hatására a

porta beleegyezését adta Ausztria (1784), Britannia (1799), és Franciaország (1802) ugyanerre vonatkozó jogára (Inalcik, 1971, 1186 – Hurewitz, 1956, 67). A kücsük-kajnaradzi egyezmény másik jelentősége abban áll, hogy itt fogalmazták meg először az üzleti privilégiumokkal kapcsolatos cikkelyeket kétoldalú szerződés kereteibe foglalva.³

A Kücsük-kajnaradzi, majd az azt követő egyezményekkel a külföldi hatalmak újabb lehetőséget kaptak az oszmán kormány belpolitikájába való beavatkozáshoz. A kapitulációk jogot biztosítottak a nagykövetteknek és konzuloknak, hogy meghatározott létszámban dragománokat alkalmazzanak. Ezek a tolmácsok olyan okmányt (berat) kaptak, melyben a szultán a tulajdonost, annak fiait és szolgálóit felmentette a fejadó, és más, az oszmán állampolgárok számára kötelező adók fizetése alól. A 18. század utolsó évtizedeitől kezdve a császárság jónéhány nem-muszlim állampolgára nyert privilégiumot a portától azon az úton, hogy nagykövettek lepénzelésével dragománnak járó szabadalomlevelet szerzett. Például 1793-ban csak magában Aleppóban 1500 nem-muszlim üzletember rendelkezett a dragománok berát-jával. Mikor ellenőrzést hajtottak végre, közülük csak hat tudta bebizonyítani, hogy igazi tolmács (Inalcik, 1971, 1187).

A késő 18. századi egyezmények másik újítása, hogy a kapitulációval bíró fél megszerezte a jogot, hogy a kapitulációból eredő kiváltságokat kiterjessze „védelme alatt álló személyekre” is, akik ugyan nem voltak saját állampolgárai, de vallásilag, illetve etnikailag kapcsolatban álltak az illető külföldi országgal. Az oszmán állampolgárnak csak patente-t kellett szereznie egy nagykövettől vagy konzultól ahhoz, hogy élvezhesse a más országbéliekkel egyező kiváltságokat. Egyik következményként, 1808-ra csak Oroszország 120 ezer görögöt nyilvánított „védelme alatt álló személynek” (Inalcik, 1971. 1186). A beszivárgás ilyen „formális” csatorna-rendszere is alapvetően hozzájárult a 19. századi szakadár-mozgalmak sikeréhez.

A MUNKA-ELLENŐRZÉS ÚJ FORMÁI

Ebben a fejezetben arra fordítjuk figyelmünket, hogy hogyan mutatkozott meg a Balkánon a tímárról a csiftlik rendszerre való átérés. Ez a behatárolás főleg gyakorlati megfontolások eredménye.

Az oszmán igazságszolgáltatás körzetén belül a Balkán volt az a régió, ahol a tímár-rendszert viszonylag egységesen alkalmazták. A ter-

melő-szervezetekre való tekintettel megvizsgáljuk a területen kialakuló csiflik rendszert és az ebből adódó következményeket. A birodalom többi részén a föld felhasználása a klasszikus alakzattól eltérő módon történt, következésképpen a rendszer felbomlásával együttjáró átalakulások is több, különféle formát vettek fel a 18–19. században. Például, amikor a 16. század elején az oszmánok elfoglalták Kelet-Anatóliát és a Közel-Kelet egy részét, a kurd népesség törzsi szervezetét (hükümet szandzsák elnevezéssel) majdnem érintetlenül meghagyták, hogy a sarc begyűjtését megkönnyítsék. Így azok a helyi előkelők, akik a 18. században hatalmi súllyal rendelkeztek a térségben, egészen másfajta ajánok voltak, mint akik a nyugati provinciákban uralkodtak ugyanebben a korszakban. Dél-nyugat-Anatóliában, főként a terület földrajzi jellegéből következően, alig fejlődött ki nagyterjedésű birtok. Ehelyett itt kis parasztbirtokok töltötték ki azt a vákumot, mely a tímár-birtokok letűnésével keletkezett. Közép- és Dél-Anatóliában megfigyelhetjük a nagyformátumú mezőgazdasági üzemek térhódítását, melyek balkáni megfelelőikkel azonos méretűek és fejlettségűek voltak. Mindamellet ezen a szinten az erről a térségről szóló mindenfajta vita legfeljebb csak kísérleti jellegű lehet, mivel az eddigi befejezett kutatások és a megismert jelenségek száma rendkívül gyér.

A tímár-rendszer átalakulása

A tímárban részesített oszmán lovas (szpáhi) birtoka nemcsak a földet, hanem a parasztokat is magában foglalta. A virágzó korszak folyamán a birodalom területén túlnyomóan magas föld-munka arány miatt, a császári (kanun) és a kormányzósági (kanunname) törvénykönyveket úgy állították össze, hogy a földművelő számára különösen nehéz legyen telkének elhagyása. Szökése esetén a szpáhi 15 évig kötelezhette a parasztot – akár erővel is – arra, hogy visszatérjen földjére (Inalcik, 1973, 111 – 1975 – McGowan, 1978, 125). Emellett azonban az oszmán jogrendszerben a paraszt pontosan körülírt jogokkal is rendelkezett.

Meghatározták a szpáhinak fizetendő adók számát, mértékét, valamint a beszedés módját. A földművelőnek joga volt egyéni panaszával a helyben található kádihoz fordulni abban az esetben, ha a szpáhi megszegte az egyezség elveit (McGowan, 1978, 128 – Inalcik, 1973, 74). A parasztbirtokok is örökíthetőek voltak. A kanunnamék csak kismértékű robottal terhelték a parasztságot, például kötelezhatték őket istálló épí-

tésre, de ház építésére már nem; vagy a szpáhi dézsmáját a piacra kellett szállítaniuk, de csak akkor, ha az nem volt messzebb egy napi útnál. Mindezek a szolgáltatások előre rögzítettek, és a parasztok előtt ismertek voltak. Ezen felül a szpáhi semmilyen egyéb szolgáltatást, vagy robotot nem követelhetett (Inalcik, 1973, 113). Csak a központi államhatalom utasíthatta veszély esetén közmunkára a parasztságot — de ehhez a szultán különleges dekrétuma szükséges volt (Inalcik, 1973, 73). A timár-rendszerben a föld megművelője nem változtatható a föld felhasználásának formáján (szántó, kert, vagy legelő) (Inalcik, 1973, 108). A paraszti háztartásban az egyéni kezdeményezés szerepe minimális volt. „Mivel telkeik egymással szomszédosak, nélkülözhetetlen volt, hogy egy időben szántsanak és vessenek, valamint ugyanazt, vagy legalábbis olyan növényt termesszenek, mely egyszerre érik be. Így kerülhették csak el, hogy a telkeikhez való eljutáskor ne kelljen a más birtokán még álló gabonán keresztüljárni (Gibb és Bowen, 1963, 245). A gazdaságot használt eszközöket — melyek a paraszt tulajdonát képezték — a háztartáson belül készítették, általában fából. (Gibb és Bowen, 1962, 245). A föld megművelője és a szpáhi kapcsolatának középpontjában a centralizált hivatalnokszerkezet állt, mely rendkívül körültekintően ügyelt arra, hogy a parasztságot megóvja a túlzott kizsákmányolástól. Ez természetesen nem a szultán jótekonyságából fakadt. A központi kormányzatnak egyszerűen érdekében állt annak elkerülése, hogy a timár-birtokosok túl nagy hatalomhoz jussanak a magánvagyon felhalmozása révén.

Egy adott régióban a csiflikiek kialakulása magával vonta a földön dolgozó parasztság tulajdonától való megfosztását.⁴ A kisajátítás két formában történt: gyakorlatilag és névlegesen. Az előbbi a föld önkéntes — az elviselhetetlen háborús körülmények, az éhínség, a fegyveres szabadcsapatok betörései, stb. miatt történő — elhagyását jelentette. Amikor az adóbérlő megszerzett egy ilyen üressé vált földet, általában új feltételekkel visszatelepítette a parasztságot, akár erőszakos úton is (McGowan, 1978, 163). A névleges megfosztás sokkal mindennaposabb volt. Ilyenkor a föld megművelőjét helyén hagyták, csak éppen új, szigorúbb feltételek között, amit főleg az „adósságciklus” fogalmának bevezetésével ért el az új földbirtokos. Ilyen háttér mellett a csiflikiek kialakulása „átmenetet jelentett egy enyhe földbért és kis munkaszolgáltatást követelő társadalomgazdasági struktúráról egy olyan rendszerre, melyet a megnövelt földbér és a túlságosan nagymértékű szolgáltatások jellemeznek” (Stoianovich, 1953, 402).

Mint a csiftlik tulajdonosa, az új földesúr igényt tartott a paraszt termésének egy részére: az állami adók kifizetése után átlagosan a termények felét kapta meg. A mezei munka, a fuvarozás és más szolgálatok emelték még a földesúrnak járó természetbeni juttatást. Fegyveres szabadcsapatok alkalmazásával és magánhadsereg létrehozásával a tulajdonos lehetetlenné tette a paraszt részére, hogy a földről elszökjék. Tehát az, hogy a földesúr működésének állami ellenőrzése megszűnt, a parasztság státusára negatív hatással volt. Valójában a kormányzat még hozzá is járult a visszaélésekhez túladóztatással és adóberleti szerződések kiutalásával. Nem utasította a bíróságokat sem, hogy az adóságok behajtásáról való gondoskodás helyett inkább a parasztság érdekeivel törődjenek (McGowan, 1978, 168). Egészében véve az oszmán parasztságot a 18–19. században több és más irányból jövő kényszer nyomta el és sanyargatta, mint a klasszikus korszak folyamán. A 14–16. század között a parasztnak két főbb kötelezettsége volt: a szpáhi és a császári kincstár felé. A 18. század végére a paraszt-háztartás „jogos” adókkal tartozott a kincstárnak és a multezimeknek – ezen kívül „törvénytelen” szolgáltatással látta el a szekbán csapatokat, a helyi ajanoknak pedig a védelemért fizetett.

Ami az oszmán kézműveseket illeti: a világgazdasági rendszerbe való bekapcsolódással bomlásnak indult a céh-rendszer. Ez persze a 19. század előtt még nem következett be (Sarç, 1966 – Issawi, 1977). Mikor a céhek valóságosan is felbomlottak, helyükre kicsiny termelő-egységek kerültek, melyek szinte ugyanúgy működtek mint a még érintetlen céhszervezet; az egyetlen eltérés a tevékenységet irányító állami felügyelet hiánya. A céhek ellenállóképesége főleg a tagolt és zárt felépítettségnek volt köszönhető. A 18. századtól, az állami ellenőrzés megszűnésével a céh-tagok számára lehetőség mutatkozott a nagyobb kezdeményezésre, például abban, hogy a piaci viszonyok alapján folytassák a termelést. Mivel az oszmán piac külső nyomásra, tehát feltételek nélkül nyílt meg, a termelés képtelennek bizonyult – akár a céhekkel, akár azok nélkül – a külföld támasztotta versennyel lépést tartani.

Hosszútávon a világgazdaságba való bekapcsolódás az oszmán kézművesipar egészére katasztrófális következménnyel járt.

MEGJEGYZÉS A PERIODIZÁCIÓHOZ

Az oszmán történetírásban egy sor különálló tény sugallja, hogy a 17. század körül egy fordulópontnak kellett léteznie.⁵

Különféle magyarázatok – akár explicit, akár implicit módon – e döntő változás alapjának az oszmán birodalom lakosságának késő 16., kora 17. századi népességnövekedését tartják. Ezért a birodalom ezen korszakbeli trendjével foglalkozó tanulmányok alaposabb figyelmet érdemelnek. Braudel az 1548–1564 közötti korszakot a „török búza konjunktúrája”-ként jellemzi (Braudel, 1972, I. 591). Szerinte az ez időszakban, Itáliában lévő gabona-hiány miatt, a rajnai kereskedőkön keresztül a török búza importja növekedett. Magasrangú hivatalnokok – az állam pénzügyeinek kikerülésével – vettek részt ebben az üzletben. A korszakban az egyik hajtóerő a Közel-Keleten létrejött gabonatöbblet és az államilag rögzített gabonaár között fennálló eltérés.⁶ Aymard kutatásából (1966) következtetve Braudel úgy érvel, hogy a következő időszakban (1564–1590) a török gabona-export számottevően visszahanyatlott. Szigorú kormány-rendeletek tiltották meg az alapvető élelmiszerek kivitelét a császárság határain túlra. A késő 16. századi akut gabonahiányt ilyen intézkedésekkel próbálták leküzdeni. A hiányból Braudel arra következtet, hogy az ezekben az években Európában megindult népesség-robbanás az oszmán birodalomban is jelentkezett. Braudel könyvének megjelenése óta számos, a témába vágó iratot találtak az oszmán levéltárakban. Úgy tűnik, ezek mind alátámasztják arra vonatkozó állítását, hogy a 16. század második felében a birodalomra növekvő népességnövekedés hátrált.⁷

Az adatokból az is demonstrálható, hogy a korszak folyamán az alapvető élelmiszerek ára általánosan növekedett (Barkan, 1975). Barkan szerint az áremelkedés oka a kereslet-kínálat növekvő eltérése volt, ami a népességnövekedésre és az ezzel együttjáró városiasodásra mintegy válaszként jelentkezett. Cook (1972) megkísérli érzékeltetni a „népességnövekedés” működését. Úgy számol, hogy a 15–16. századi népességnövekedés sokkal gyorsabb volt, mint Anatólia területén a megművelt föld arányának emelkedése. A népességnövekedés kiváltotta feszültség éveiben jelentkezett a dzseláli felkelések első hulláma, mely aztán 1590–1610 között vidéken is nagy zűrzavart okozott. Cook szerint a pusztulás legfőbb oka a fentebb már leírt áremelkedések okozta általános társadalmi elégedetlenség volt. Akdağ (1963) leszögezi, hogy az egész 16. századi

császárság jellemzője az általános gazdasági csőd. Indoklása szerint a már ecsetelt demográfiai trend a megművelt területek visszaesésével összekapcsolódva történt, ami a 17. század fordulóján az oszmán társadalmi rend összeomlását eredményezte.

A „17. századi fordulópontra” téziséhez tartozó utolsó elem a császári kincstár alakulásának vizsgálata. A 16. század folyamán Európa és az oszmán birodalom üzleti kapcsolata „csempész-kereskedelem”-ként jellemezhető. Az általános gyakorlattal ellentétben ezt a kereskedelmet nem az államilag felhatalmazott egyének folytatták. A 16. század közepe előtt, mikor főleg a keleti tartományokban gabonafelesleg halmozódott fel, az oszmán kormány eltúrte a csempészkedést, mivel a különféle császári kiadások fedezésére szüksége volt ezüstre (Inalcik, 1978, 91). De a beáramló ezüst egy része magánkézbe került, mely így elősegítette az inflációt, s a pénzhamisítást is fokozta. A birodalom pénzügyeire nézve ez természetesen ártalmasnak bizonyult. A 16. század végére a császárságban pénzváltásra több alapot is használtak az ezüstről és az akcsén (hivatalos fizetési eszköz) kívül. Inalcik azt feltételezi, hogy a 16–17. században történő folyamatos leértékeléssel a két alap eltérését korrigálták (Inalcik, 1978, 91).

A kereslet-kínálat viszonyát és a kapitalista világ gazdaságban működő pénzpolitikát gyakran kritika nélkül vetítik vissza az oszmán rendszerre – ami a legfőbb nehézséget jelenti abban az irodalomban, mely az oszmán történelem fordulópontját az 1600-as évekre kívánja helyezni. Félrevezető lehet, ha az akce-ezüst közti viszonyt „egységes árfolyam”-ként, a devalválást pedig a leértékelés egyik formájaként értelmezzük. Nemcsak, hogy mind az ezüst, mind az arany használatos volt az oszmán valuta alapjaként, de több árfolyam létezett az akce és a nemesfémeken kívül, már a „problémamentes” időkben is (Barkan, 1975). Egy olyan komplikált területen, mint az oszmán pénzügyi gyakorlat, a leértékelések sorozata nem idézett elő szükségszerűen „inflációs nyomást”, illetve pénzügyi nehézséget – különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a 16. század során a bürokrataszervezet rendelkezett az árrogatás fegyverével, amit nem is habozott bevetni.

Akdağ végkövetkeztetése az „általános gazdasági csődről” szintén túlzás lehet, mivel a műhimme jegyzékek (azaz a kiadott parancsok lajstroma), melyeken tézisei alapulnak, nem szólnak az 1578 utáni időkről. Mindenesetre 1610-re az oszmán kormányzatnak sikerült megfékeznie a dzseláli felkelések első fázisát. Hathatós intézkedéseket fogantatosítottak

a csempész-kereskedelem leküzdésére is. A gabonaexportra vonatkozó első hivatalos tilalmat 1555-ben hozták, mikor Isztambul az egyiptomi éhínség következtében három napig kenyér nélkül maradt. 1574-re állandó szokássá vált, hogy a birodalom területén történő gabonaszállítást – akárcsak egyik tartományból a másikba – hivatalos engedélyhez kötötték, s ellenőrzésnek vetették alá (McGowan, 1978, 54). A kapitulációkba belevették a gabona-export ellenőrzését is: 1675-ben az angolba, 1680-ban a hollandba, 1673-ban és 1740-ben a franciába, 1783-ban pedig az oroszba (McGowan, 1978, 106).

A politikailag meghatározott munkamegosztással az Oszmán Birodalom a 17. században még mindig világhatalom. Az „önellátás” keretein belül kereskedők is folytathatták működésüket. Különleges kiváltságokat élveztek, és sokirányú üzleti kapcsolatban álltak Európával (beleértve a csempész-kereskedelmet is) (Inalcik, 1969). A politikailag meghatározott munkamegosztás keretein belül kiváltságokkal rendelkező kereskedelmi tevékenység jelentette az oszmán rendszer egyik fő ellentmondását.

Az oszmán birodalom világgazdaságba való bekapcsolódásának időpontját és módját tehát két tényező határozta meg. Az egyik a kereskedelmi tevékenység és a „politikai racionalitás” ellentétének lelepleződése az előző javára, a másik pedig a világgazdaság helyzete és a birodalomhoz való viszonya az 1750–1815 közötti periódusban.

1750–1815 között az oszmán birodalomban az üzleti tevékenység a politikai irányítással dacolva, sőt annak rovására kiszélesedett. A hatalmas és fontos területek elvesztésével az ország szisztematikus egységének fenntartása lehetetlenné vált. Továbbá, a formálisan még oszmán uralom alá tartozó területekre sem alapozhattak az államapparátus már tárgyalt, négy fontos dimenzióban végbement meggyengülése miatt (azaz a termelés, forgalom, erőszakszervezet és adminisztráció területén).

1750-ben az oszmán állam három hatalomhoz (Habsburg, Orosz és Perzsa Birodalomhoz) kötődött szorosabban, melyek közül csak a Habsburg állam kapcsolódott be a kapitalista világgazdasági rendszerbe. A legerősebb közülük az orosz birodalom volt. A 18. század folyamán számos csatába bocsátkozott a császársággal, melynek rovására megnövelte területeit és befolyást nyert politikájába. A Mediterránumban kialakuló orosz jelenlét lehetősége elfogadhatatlan volt a kapitalista világgazdaság legfőbb hatalmai – különösen Anglia és Franciaország – számára. Sőt, 1750-re mindkét ország részére plusz fontosságot nyertek az oszmán

területek. Az Indiába vezető átjárás biztosítására Britanniának a megnyitott török területekre volt szüksége.

Franciaország, a másik oldalon, a Levante legnagyobb részese volt, ami értékes többlet-erőnek bizonyult számára a britek ellen. Pozícióit a 18. század utolsó éveiben megpróbálta tovább erősíteni Egyiptom elfoglalásával, majd a Szíria felé való közeledéssel. A Habsburgok saját problémáikkal voltak elfoglalva: soknemzetiségű birodalomban kellett irányításukat fenntartani. Magától érthetődően a status quo mellett álltak – ez kitűnik a balkáni nacionalizmussal szemben folytatott „pártatlan” hozzáállásukból is.

A 18. század második felében az oszmán kereskedelem változatos lett, mind az árucikkek, mind az üzleti partnerek tekintetében. A gazdasági kapcsolatok zavartalansága érdeke volt a legfontosabb világgazdasági hatalmaknak. Ebben a korszakban az oszmán birodalom hatalmas területeit kapcsolták be az egész világra kiterjedő munkamegosztásba. Ugyanakkor az oszmán birodalom belépett az államok között fennálló rendszerbe is, mely a kapitalista világgazdaság egy másik fontos oldala volt. A birodalom felbomlása tehát nem járt együtt szükségszerűen a mindenkét átfogó társadalmi rendszer lehanyaglásával (ahogy ezt gyakran állítják). Inkább olyan mélyreható változás volt folyamatban, mely magában hordozta egy volt világbirodalomnak a kapitalista világgazdaság periférikus elemévé formálódását.

Jegyzetek

1. A 18. század utolsó évtizedében: „A Bécsben értékesített mezőgazdasági termékek Duna menti forgalmának fejlődésével ebben a zónában megemelkedett a föld értéke. A kincstári jövedelmeket kezelő megbízottak (a maguk és a kincstár javára is) nyereségesnek ítélték, hogy a jó helyen lévő, addig fenntartott területeket parcellákban eladományozzák. A kibocsátott szerződések az átruházási okmány szerepét töltötték be. Ezek a telkek korlátozás nélkül örökíthetőek és eladhatóak voltak, s így gyorsan realizálható befektetést jelentettek. Ez különösen azoknak a városiakoknak szemében volt érték, akik a Dunán hajótársaságnak látszó együttműködési csoportot formálva szállították többlettermékeiket” (McGowan, 1978, 115).
2. Inalcik szerint az első oszmán kapitulációt 1352-ben Genovának adták, amikor az oszmánok először léptek be Ruméliába (1971, 1182).
3. Öt évvel később, mikor a porta megpróbálta visszatartani azokat a hajókat, melyek Oroszországba vitték az Isztambul ellátásához szükséges élelmiszereket, az oroszok ezt az egyezmény megsértésének tekintették, s mindkét fél kötele-

- zetségeit újrarögzítették az Aynali Kavak-i Értelmező Szerződésben, 1779-ben (Inalcik, 1971, 1186).
4. Az oszmán történetírásban a csiftilkek kialakulására és az ajanok felemelkedésére gyakran utalnak úgy, mint „feudalizálódás”-ra. (pl. Stoianovich, 1953, 407, – Islamoğlu és Keyder, 1977, 37 – Keyder, 1976, 179). Braudel is hasonló jelzőt javasol: „beneficiumról a fief-re való áttérés” (1972, I. 592). McGowan szintén párhuzamot von a Baltikum „második jobbágság”-a és a Balkán csiftilk-jeinek kialakulása között (1978, II.). Ha összehasonlító elemzésnek vetnénk alá a különböző európai régiók kora 17. századi gabona-kereskedelmében történt változásokat, talán jobban megérthetnénk hogyan alakult ki a kapitalizmus Nyugat-Európában. Mindenesetre a „feudalizmus” fogalmának használata az oszmán rendszer szétesésének jellemzésére túlságosan sok feltételezést és sejtést hordozna magában – ami a jelen munkánkban szereplő folyamatok megértését tekintélyesen megnehezítené.
  5. Például Inalcik az Oszmán államban, 1600 és 1700 között, a hadsereg és a pénzügyi gyakorlat átalakulására összpontosít. Szerinte az Anatóliában megjelenő zsoldoscsapatok, valamint az új adók és begyűjtési módszerek bevezetése eleve törésre utal, mivel a birodalom jellegzetes intézményeit megfosztották jellegzetes formáitól. Islamoğlu és Faroqhi (1975) érvelése szerint a népességnövekedés ellenére az új termésfajtákra való áttéréssel és a 16. század folyamán megjelent commodifikációkkal az ország még elég erős volt ahhoz, hogy a változásokat figyelembevéve állandósítsa az áruk belső elosztásának irányítását, s így biztosítsa a nagyvárosok kielégítő ellátását.
  6. Az a feltételezés, hogy az oszmán birodalom részt vett a nyugat-európai átalakulásokban, futó megjegyzésként már szerepelt a „The Mediterranean” első kiadásában. A könyv második kiadásakor Braudel tézisének továbbmélyítésére beillesztette Aymard (1966) és Barkan kutatásait (Braudel, 1972, 591).
  7. Lásd Barkan, 1957, 1970, 1975, – Cook, 1972 – Islamoğlu és Faroqhi, 1979, – Jennings, 1976. Összefoglaló áttekintésnek lásd Inalcik, 1978. Különösen Barkan kutatott megbízható leltári adatok után, hogy az oszmán birodalom késő 16., kora 17. századi sokféle demográfiai- és ár-mozgásait összehasonlíthassa annak európai megfelelőivel.

Bibliográfia:

- Mustafa AKDAĞ:** Celali Isyanlari, 1550–1603. Ankara, Ankara Üniversitesi, 1963.
- Maurice AYMARD:** Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle. Paris, Ecole Pratique des Hautes Etudes, 1966.
- Gabriel BAER:** The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds. International Journal of Middle East Studies, I, 1970, 28–50.
- Ömer Lütfi BARKAN:** Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of the Economic and Social History of the Orient, I, 1, 1957–58, 9–36.
- Ömer Lütfi BARKAN:** XVI asrin ikinci yarısında Türkiye’de fiyat hareketleri. Belle-ten, XXXIV, 136, 1970. 557–607.

- Ömer Lütfi BARKAN*: Research on the Ottoman Fiscal Surveys. Studies in the Economic History of the Middle East. M.A. Cook (ed.), London, Oxford Univ. Press, 1970. 163–171.
- Ömer Lütfi BARKAN*: The Revolution of the 16th. Century. International Journal of Middle East Studies, 6, Jan. 1975, 3–25.
- Herbert BODMAN, Jr.*: Political factions in Aleppo 1760–1826. Chapel Hill, The Univ. of North Carolina Press, 1963.
- Benjamin BRAUDE*: International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500–1650: A Study on Undevelopment. Review, II, 3, Winter, 1979, 437–451.
- Fernand BRAUDEL*: Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. New York, Harper and Row, 1972.
- Dominique CHEVALLIER*: Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy. Beginnings of Modernization in the Middle East. W. Polk, R. Chambers, eds., Chicago, Univ. of Chicago Press, 1968, 205–222.
- M.A. COOK*: Population Pressure in Rural Anatolia 1450–1600. London, Oxford Univ. Press, 1972.
- Allan CUNNINGHAM*: Stanford Canning and the Tanzimat. Beginnings of Modernization in the Middle East. W. Polk and Chambers, ed., Chicago, Univ. of Chicago Press, 1968, 245–264.
- Vedat EIDEM*: Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. Ankara, T. İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Leila ERDER*: The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century. Middle Eastern Studies, XI, 3, Oct. 1975, 284–301.
- Hamilton GIBB and Harold BOWEN*: Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization in the Near East. Volume One: Islamic Society in the Eighteenth Century. Part I, London, Oxford Univ. P. 1963.
- P.M. HOLT*: Egypt and the Fertile Crescent 1516–1922. Ithaca, Cornell University Press, 1966.
- J.C. HUREWITZ*: Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535–1914. Princeton, D. van Nostrand, 1956, 2 volumes.
- Halil İNALCIK*: Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History, XXIX, 1, March, 1969.
- Halil İNALCIK*: The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. Studies in the Economic History of the Middle East, in M.A. Cook, ed., London, Oxford Univ. Press, 1970, 207–218.
- Halil İNALCIK*: İmtiyazat: The Ottoman Empire. Encyclopedia of Islam, 2nd. ed., III, Leiden, E.J. Brill, 1971, 1179–89.
- Halil İNALCIK*: The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600. New York, Praeger, 1973.
- Halil İNALCIK*: „Kanun” Encyclopedia of Islam, 2nd ed., Vol. IV, Leiden, E.J. Brill, 1975, 556–562.
- Halil İNALCIK*: „Kanunname” Encyclopedia of Islam. 2nd ed., Vol. IV, Leiden, E.J. Brill, 1975. 562–566.

- Halil INALCIK*: Centralization, Decentralization in Ottoman Administration. In *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. T. Naff and R. Owen, eds., Carbondale Southern Illinois Univ. Press, 1977, 27–52.
- Halil INALCIK*: Impact of the School on Ottoman Studies and New Findings. *Review*, I, 3/4, Wint/Spring, 1978.
- Halil INALCIK*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. Forthcoming, *Archivum Ottomanicum*.
- Huri ISLAMOĞLU* and *Suraiya FAROQHI*: Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth Century Anatolia. *Review*, II, 3, Winter 1979, 401–436.
- Huri ISLAMOĞLU* and *Çağlar KEYDER*: Agenda for Ottoman History. *Review*, I, 1, Summer 1977, 31–35.
- Charles ISSAWI*: (ed.) *The Economic History of the Middle East 1800–1914*. Chicago and London, Univ. of Chicago Press, 1966.
- Charles ISSAWI*: Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran. In T. Naff and R. Owen, eds., Carbondale and Edwardsville. Southern Illinois Univ. Press, 1977, 112–164.
- Charles and Barbara JELAVICH*: *The Balkans*. New Jersey, Prentice Hall, 1965.
- Charles and Barbara JELAVICH*: *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*. Seattle Univ. of Washington Press, 1977.
- Ronald C. JENNINGS*: Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, VII, 1, Winter 1976, 21–57.
- Kemal KARPAT*: The Transformation of the Ottoman State 1789–1908. *International Journal of the Middle East Studies*, III, 1972, 243–281.
- Çağlar KEYDER*: The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. *Economic and Society*, May 1976, 178–96.
- Bernard LEWIS*: The Islamic Guilds. *Economic History Review*, VIII, 1, 1937, 20–37.
- Bruce McGOWAN*: *Southeastern Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Unpubl. Ph. D. Dissertation, Univ. of Michigan, Ann Arbor, 1978.
- E. Henry MICHELSEN*: *The Ottoman Empire and Its Resources*. London, Simpkin, Marshall, 1853.
- J.H. PARRY*: Transport and Trade Routes. *The Cambridge History of Europe*, IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. E.E. Rich and C.H. Wilson, eds., Cambridge, 1967, 155–222.
- Alan R. RICHARDS*: Primitive Accumulation in Egypt 1789–1882. *Review*, I, 2, Autumn 1977, 3–49.
- Ömel Celal SARÇ*: *Tanzimat ve Sanayimiz*. The Economic History of the Middle East, Chicago, The Univ. of Chicago Press, 1966, 58–60.
- Stanford J. SHAW*: *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789–1807*. Cambridge Harvard Univ. Press, 1971.
- Traian STOIANOVICH*: Land Tenure and the Related Sectors of the Balkan Economy 1600–1800. *The Journal of Economic History*, XIII, 4, Autumn 1953, 398–411.
- Traian STOIANOVICH*: The Conquering Balkan Orthodox Merchand. *The Journal of Economic History*, XX, 2, June 1960.

- Franz TAESCHNER*: „Akhi” Encyclopedia of Islam, 2nd ed. I. Leiden, E.J. Brill, 1960, 321–323.
- Franz TAESCHNER*: „Futuwwa” Encyclopedia of Islam II.
- Immanuel WALLERSTEIN*: The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy. Some Questions for Research in Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Osman Okyar and Halil Inalcik, eds., Ankara Metksan Ltd., 1980, 117–122.
- Immanuel WALLERSTEIN*, *Hale DECDELI* and *Reşat KASABA*: „The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy” paper prepared for International Conference on Turkish Studies, Madison, Wisc., May 25–27, 1979.
- J. WANSBROUGH*: „Imtiyazat” Encyclopedia of Islam, 2nd ed., Leiden: E.J. Brill, 1971, 1178–79.

(*Forditotta: Bárdi Judit*)